

PORODIČNE STRUKTURE I PERSPEKTIVE RAZVOJA CIVILNOG DRUŠTVA U DANAŠNJOJ SRBIJI ¹

Uvod

U cilju predstavljanja porodične situacije u Srbiji i njenog odnosa spram razvoja civilnog društva, neophodno je uzeti u obzir istorijske uslove u bivšoj Jugoslaviji pre 1990, kao i u savremenoj Srbiji u poslednjoj dekadi 20. veka. U tom smislu su posebno značajni procesi razgradnje srpskog društva i njihov uticaj na promene porodičnih struktura, kao i na narušavanje razvoja civilnog društva. Takođe je važno uzeti u obzir emancipatorske i antipatrijarhalne trendove u porodičnom životu Srbije (bivše Jugoslavije) i u odnosima među polovima, kao naznake razvoja civilnog društva od 1960-ih godina (iako u manje ili više prigušenom vidu) i unekoliko snažnije izraženo, pre i posle demokratskih institucionalnih reformi 2000. godine.

Pozadinski teorijski-metodološki okvir ovog članka je hipoteza o dijalektici patrijarhalnih i antipatrijarhalnih odnosa kao generalno prisutnim i delatnim u savremenom svetu, i posebno vezano za prostor bivše Jugoslavije i savremene Srbije. Pored toga, u tekstu je bazična pretpostavka da postoji suštinska povezanost između demokratske strukture porodičnih odnosa, jednakosti među polovima i razvoja civilnog društva.

Porodične strukture i odnosi među polovima u savremenoj Srbiji

Porodične strukture i odnosi među polovima su pretrpeli negativne uticaje socijalnog i političkog urušavanja pod autoritarnim Miloševićevim režimom, u smislu gušenja nekih već postignutih rezultata na polju emancipacije. Elementi emancipacije žena u bivšoj Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata bili su povezani, kao i u svim zemljama real-socijalizma, s njihovim masovnim ulaskom u sferu obrazovanja i rada. Međutim, za razliku od zemalja real-socijalizma pod sovjetskim okriljem, ovakav razvoj je u Jugoslaviji između 1960-ih i 1980-ih bio kombinovan sa uticajem zapadne prakse države blagostanja, u oblastima socijalne politike, obrazovanja, rada, kulturnih matrica, sistema vrednosti, kao i samoosvešćenja žena kroz feminističke pokrete i ženske studije. Ipak, ovi elementi emancipacije u javnom životu bili su praćeni opstajućim (iako ublaženim) patrijarhalnim modelom odnosa u porodici, kao i u sferi privatnog i javnog života. To je, naravno, doprinosilo reprodukciji autoritarne prirode real-socijalističkog režima.

Rastuća politička kriza kasnih 1980-ih do ranih 2000-ih je u praktično svim bivšim jugoslovenskim republikama bila praćena populizmom, koji se zasnivao na zameni prethodne komunističke ideologije ideologijom etniciteta i religioznosti. Rezultat je bio krvavi raspad bivše Jugoslavije. U Srbiji je došlo do oštrog zaokreta u pravcu etnonacionalizma, militarizacije i postupne pojave elemenata religioznog/pravoslavnog fundamentalizma; usledile su međunarodne ekonomske sankcije i izolacija, oštra ekonomska kriza i drastično siromašenje, bombardovanje od strane NATO snaga i, sledstveno, razaranje društva ('sociocid'), ekonomije i sistema društvenog blagostanja.

¹ Tekst u originalu napisan na engleskom, *Family Structures and Civil Society Perspectives in Present-day Serbia*, za knjigu: Ginsborg, P., Nautz, J., Nijhuis, T. Ed. *The Golden Chain: Family, Civil Society and the State*, NY, Oxford: Berghahn Books (in print).

Sve ovo se odrazilo na odnose među polovima i na porodične strukture. Postojano jak patrijarhalni model odnosa u porodici bio je osnažen masovnim gubitkom posla žena i njihovim povratkom na neplaćene kućne poslove, ponovnom pojavom proširenih porodica i reafirmacijom tradicionalnih uloga polova u situaciji ekonomskog kolapsa (repatrijarhalizacija) i narastajućeg etnonacionalističkog populizma i religioznog fundamentalizma (retradicionalizacija i klerikalizacija).

Ovi negativni trendovi nisu zaustavljeni ni posle demokratske promene režima 2000. godine. Ipak, s druge strane, demokratska transformacija političkog, pravnog i ekonomskog sistema, svakako doprinosi jačanju pozitivnih, emancipatorskih trendova u porodičnom životu, u odnosima među polovima i u razvoju civilnog društva.

Rezultati empirijskog istraživanja², sprovedenog u periodu od približno 15 godina "sociocida" i zakasnele i kontroverzne tranzicije, kontinuirano su potvrđivali negativne trendove retradicionalizacije, repatrijarhalizacije i klerikalizacije. S druge strane, međutim, dobijeni su i izvesni pokazatelji napredaka rodne jednakosti u određenim sferama privatnog i javnog života.

U opštem razaranju društva, porodica je – kao osnova socijabilnosti – bila poslednji stub odbrane, sigurnosti i stabilnosti.³ Zahvaljujući svom karakteru totalnog fenomena s postojanim funkcijama i utvrđenim unutrašnjim vezama, porodica uspeva da se zaštititi, da opstane i funkcioniše čak i u nenormalnim okolnostima – dok druge socijalne grupe i organizacije ne uspevaju da obezbede svoj opstanak i funkcije. Porodica brani, čuva, održava 'poslednje tragove' socijabilnosti. Beg u privatnost bio je povezan sa strategijama opstanka i pravljenja odstunice u odnosu na stresnu i frustrirajuću javnu sferu. Tokom celokupnog procesa razaranja društva („sociocida“), porodica je uspevala da očuva svoju spoljašnju strukturu. Proširene porodice - sastavljene od nekoliko generacija srodnika - su se umnožavale, a stopa razvoda koja je od 1970-ih. i tokom 1980-ih. bila u porastu, s nastupom krize počinje da opada i takav trend se nastavlja tokom čitavog trajanja krize. Međutim, kao što je već pomenuto, cena očuvanja (proširene) porodice i održavanja brakova u turbulentnim vremenima i kontaminiranim društvenim i vrednosnim okolnostima, bila je veoma visoka kada je reč o gubitku emancipatorskog potencijala za kvalitativne promene i unapređenje odnosa među polovima.⁴

Porodica i srodničke veze su preuzeli različite društvene funkcije koje su prethodno zadovoljavane u okviru odgovarajućih institucija. Potreba pukog opstanka praćena je procesom reprivatizacije (povratkom različitih društvenih funkcija u porodicu), i retradicionalizacije (oživljena je tradicionalna proširena porodica kao posledica osiromašanja – nedostatak stambenog prostora, nedostatak novca za

² Na Institutu za socijalna istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (ISI FF), obavljena su uzastopna istraživanja – od 1991. do 1994, 1995. do 2000, i 2000. do 2004. Ideja je bila da se ispituju tranzicioni kapaciteti i tendencije, uključujući trendove u promeni porodičnih struktura i odnosima među polovima. Rezultati istraživanja su objavljeni u knjigama: Bolčić, S. ur. 2002. *Društvene promene u svakodnevnom životu: Srbija početkom 90-ih*, Beograd: ISI FF (2. izd.), (1. izd. 1995); Bolčić, S. and Milić, A. ur. 2002. *Srbija i kraj milenijuma. Destrukcija društva, Društvene promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF; Milić, A. ur. 2004. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa. Svakodnevni život u Srbiji na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.

³ Videti: Milić, A. u: Bolčić, S. i Milić, A. ur. 2002: 253-280.

⁴ Dugačak period održavanja porodice 'u miru' i u 'celini' - samo radi pukog opstanka (što znači, potiskujući unutrašnje konflikte, uglavnom posredovano ženskom subordinacijom i dvostrukom opterećenošću žena) – približava se kraju. Anđelka Milić piše: "Ovo je novi trenutak u transformaciji porodice, koji daje nadu da trendovi modernizacije nisu potpuni poništeni u destruktivnim procesima protekle dekade." (Milić, A. u: Milić, A. ur. 2004: 315).

iznajmljivanje stanova i samostalan život, itd). Proces ponovnog jačanja patrijarhalnosti dogodio se takođe i kroz osnaživanje „drugog lica“ tradicionalne ženske uloge – žena kao prostitutka, u formi ogromnog porasta seksualne trgovine i u novim formama nasilja i seksualne zloupotrebe. Militarizacija na javnom planu i porast agresije na privatnom – praćeno "samo-žrtvujućim mikro-matrijarhatom"⁵ - predstavljaju izraze razgradnje emancipatorskih anti-patrijarhalnih elemenata u porodici i javnom životu i jačanja kako stare, tako i nove patrijarhalnosti, na mikro i makro planu. Pri tom, „samožrtvujući mikro-matrijarhat“ predstavlja "Pirovu pobjedu" žene, u smislu dobijanja veće moći i učešća u odlučivanju na planu odgajanja dece i porodičnih poslova u uslovima sistemске i produžene socijalne i ekonomske krize, a po cenu dodatnog preopterećivanja i iscrpljivanja žene. Paradoksalno, samožrtvovanje postaje uslov individuacije žena, kao i njihovog bega od anonimnosti i haosa u javnoj sferi života. Kako Marina Blagojević kaže: "*Samožrtvujući mikro-matrijarhat* ne znači samo da su porodice 'centrirane oko majke', već i da postoji struktura autoriteta koja je skrivena (koja ne ugrožava ili napada patrijarhalnost), ali jeste aktivna, u smislu da žene ostvaruju naročito preko svoje dece veliku *ličnu moć*, da u velikoj meri postoji *zavisnost* od žena, da postoji naklonost ka srodstvu po ženskoj liniji i da žene, u stvari, ostvaruju svoju dominaciju kroz samožrtvovanje."⁶

Promene u porodici regrediraju i u strukturalnom i normativnom smislu. Došlo je do drastičnog porasta broja proširenih porodica, koje sada čine jednu trećinu svih domaćinstava. Strategije opstanka dovele su do oživljavanja porodično-srodničkih veza u smislu prinude na zajednički život više generacija, i njihovog pozicioniranja kao okvira individualne egzistencije, što remeti razvoj individualnih potreba, želja i identiteta. Došlo je i do drastičnog pada broja nuklearnih porodica s jednim ili dva deteta – sa 65% u 1971. godini na samo 31,7% od ukupnog broja domaćinstava, danas.⁷ U isto vreme, starija domaćinstva su postala brojnija (u više od 50% ih čine penzioneri od kojih je 72% starije od 60 godina). Parovi bez dece čine gotovo 25% domaćinstava (što je i dalje u porastu), a većinu njih čine penzioneri. Porodice s jednim roditeljem broje 10% i strukturisane su najčešće kao kombinacija dete/jedan živi roditelj ili kombinacije dete/razvedena majka.⁸

Nuklearna porodica je (koja u proseku ima 3,5 člana), 1970ih i 1980ih bila pokretač promena u pravcu primerenih civilizacijskih vrednosti i načina života; to je bio najvitalniji oblik porodice iz perspektive modernizacijskih kodova fertiliteta, rađanja, vaspitanja i socijalizacije. Umesto da se proces modernizacije i promenâ nuklearne porodice nastavio u pravcu produbljivanja partnerskih odnosa i opredeljivanja za alternativnu porodicu i oblik domaćinstava u kojima bi bilo više jednakosti među polovima, kod nuklearne porodice je došlo do retrogradnih i paradoksalnih promena, s jedne strane, u pravcu manjih zajednica starijih ljudi bez mogućnosti reprodukcije ili, pak, većih proširenih porodica, s druge strane.

U skladu s jakim prisustvom patrijarhalne matrice, brak se i dalje visoko ceni i većina ljudi želi da stupi u brak. Alternativni oblici partnerstva su retki i uglavnom predstavljaju pripremnu fazu za brak.⁹

⁵ Blagojević, M. u: Bolčić, S. Izd. 2002: 255.

⁷ Isto.

⁷ Videti: Milić, A. u: Milić, A. ur. 2004: 317-347.

⁸ Isto.

⁹ See: Tomanović, S. u: Bolčić, S. i Milić, A. ur. 2002: 315-339; Milić, A. u: Bolčić, S. i Milić, A. ur. 2002: 251-281.

U najurbanijim delovima Beograda otkriveni su donekle različiti trendovi, koji naročito u poslednjoj dekadi 20. veka pokazuju opadanje široke poželjnosti braka kao i porast vanbračnih rađanja. Takođe je došlo do promena u formama braka u pravcu sve češćeg opredeljivanja za alternativne modele dogovornih zajednica kao što je kohabitacija ili vanbračna zajednica ili, čak, „zajednički život na daljinu“ (Living Apart Together - LAT). Međutim, promena forme nije nužno niti po pravilu praćena i supstancijalnom promenom, u smislu da je u pitanju partnerski odnos zasnovan na ljubavi, jednakim pravima i međusobnom poštovanju, a još manje da predstavlja suštinski životni cilj, već je on više pripremna faza koja vodi do braka u kome bi lako mogla da zavlada ideologija patrijarhalnosti.¹⁰

Ipak, očita je promena stava prema dogovornim zajednicama, zasnovanim na partnerskim odnosima, koja pokazuje da je došlo do izvesnog napuštanja tradicionalnog sistema vrednosti (mada i dalje postoji izvesna vrednosna konfuzija), i da to utiče na ponašanje pojedinaca i kvalitet odnosa.

Po pitanju braka došlo je do niza promena, koje se odnose na odlaganje za kasnije godine i momenta stupanja u brak i rađanja dece, kao i na to da procentualno veći broj muškaraca i žena ostaju u statusu samaca (ljudi koji nikada nisu bili venčani)¹¹.

Pad fertiliteta poklapa se, pri tom, s padom stope razvoda. Trend pada stope rađanja je izražen kroz dugoročne indikatore, a pad stope razvoda je više povezan sa dugotrajnom krizom i realno je očekivati da se promeni u smislu povećanja s postepenim poboljšanjem socio-ekonomske situacije.¹²

Trend odlaganja zasnivanja bračne zajednice uzrokovan je egzistencijalnim problemima, ali i produženim vremenom trajanja obrazovanja žena i novim kulturološkim obrascima.

Situacija po pitanju obrazovanja žena se poboljšava. Jedna trećina ženskih osoba završila je višu školu (ili fakultet - oko 5 %). Porast broja visokoobrazovanih žena posle Drugog svetskog rata ekstremno je visok (od 1962. do 1991. više od 40 % visoko stručnih speijalizacija su – na polju medicine, prava, itd. – završile žene, a 1992. čak više od polovine; u istom periodu, 30 % magistarskih i 20 % doktorskih disertacija pripada ženama, a 1992. žene su stekle 40 % od svih magistarskih i 34 % od doktorskih diploma).¹³

Što se tiče zaposlenosti žena van kuće, pokazatelji su kontroverzni: 1991. godine je oko 40 % žena bilo aktivno na tržištu rada, ali su ekonomski zavisne domaćice činile preko polovine ženske populacije. Ipak, do 1990-ih je postojao trend smanjenja broja ekonomski zavisnih žena, a od 1990. na dalje postoji jak trend njihovog masovnog vraćanja na besplatan rad u kući (naročito starijih i manje obrazovanih žena). Međutim, isto tako, zapažen je i suprotni trend, značajnog emancipatorskog potencijala, vezan za visoku stopu broja žena koje ulaze u ekonomiju slobodnog tržišta (posebno kada govorimo o mlađim i veoma obrazovanim ženama). Naime, s porastom privatnog preduzetništva krajem 1990-ih, žene se pojavljuju kao vlasnice firmi u preko 30% slučajeva (češće kao suvlasnice s

¹⁰ Bobić, M. 2003: 214.

¹¹ Bobić, M. u Milić, A. ur. 2004: 375.

¹² Videti: Bolčić, S. i Milić, A. ur. 2002; Milić, A. ur. 2004.

¹³ Videti: *Statistički godišnjak Jugoslavije*, Beograd: 1993.

S druge strane, pominjani statistički izvori pokazuju i to da postoji visoka stopa nepismenosti: gotovo svaka deseta žena je nepismena a svaka peta je slabo obrazovana; više od polovine nepismenih žena je preko 65 godina starosti.

muževima ili članovima porodice). Visokoobrazovane žene smatraju svoj posao veoma važnim i nalaze se u konfliktu između karijere i materinstva, ali većina žena daje prednost roditeljstvu.¹⁴

Po rezultatima empirijskih istraživanja, roditeljstvo je veoma važno i ženama i muškarcima, a porodice u Srbiji su deklarativno centrirane oko dece. Većina brige o deci leži na majkama, ali je njihov udeo nešto manji kada je reč o igranju s decom i vanškolskim aktivnostima, jer se i očevi u tom delu značajno uključuju u brigu o deci i bavljenje njima. Žene uglavnom prihvataju pominjani model samožrtvovanja, što u suštini vodi srazmerno većem naprezanju žena i nejednakom u odnosu na muškarce trošenju osnovnih ljudskih resursa: energije, vremena, zdravlja i kreativnosti.¹⁵

Roditeljstvo je najvažniji izvor zadovoljstva za žene; ono daje smisao njihovom životu i smisao samožrtvovanju.

Transformacija roditeljstva u Srbiji nije usmerena u pravcu detradicionalizacije i individualizacije; ipak, među vrlo obrazovanim roditeljima, među ženama i parovima koji su rodno senzitivni, postoji svest o značaju autonomne ličnosti dece, i u tim slučajevima roditeljstvo dobija demokratičniju formu i sadržaje i, utoliko, zaista vodi u pravcu detradicionalizacije.¹⁶

Pozicija dece u srpskoj porodici se u gore navedenim studijama određivala kroz kategorije dečjih prava, koja su ustanovljena *Konvencijom o dečjim pravima*. Lična prava dece na slobodu mišljenja, individualnost i privatnost ograničena su dominacijom tradicionalne patrijarhalne kolektivističke kulture, koja još uvek u velikoj meri doživljava dete kao tihog, poslušnog i podređenog člana porodice bez sopstvene individualnosti, a time i bez prava na privatnost i personalitet.¹⁷

Ukratko, jednakost među polovima je u najvećoj meri postignuta u obrazovanju i visokoj stručnosti, ali je, generalno, proces emancipacije zaustavljen, a na delu su i u porastu procesi retradicionalizacije i obnovljene marginalizacija ženâ. Dugotrajna kriza, rat, sankcije i osiromašenje doveli su do znatno težih uslova za obrazovanje, zaposlenje, finansijsku nezavisnost, slobodno odlučivanje o stupanju u brak ali i o razvodu, za rađanje i vaspitanje dece. Mogućnosti i šanse za demokratske promene u porodičnim strukturama značajno su smanjene.

Prvu empirijsku studiju koja se direktno bavi upoređivanjem društvene pozicije i kvaliteta života muškaraca i žena, obavile su feminističke nevladine organizacije (NVO) 2006, pod rukovodstvom sociološkinje Marine Blagojević¹⁸. Cilj ovog istraživanja bio je da posluži kao empirijska osnova za artikulisanje rodne politike u okviru demokratskih reformi, i za određivanje ključnih strategija delanja i dokumenata državne politike, a u cilju prevazilaženja siromaštva i rodne nejednakosti u Srbiji¹⁹.

Uzorak je obuhvatao 1500 muškaraca i žena u aktivnom životnom periodu (od 20 do 50 godina).

Socio-ekonomske razlike među polovima jasno su uočljive kod zaposlenja i opšte ekonomske pozicije. Zaposleno je 71,7% muškaraca, a 59,7% njih ima jedan

¹⁴ Videti: Blagojević, M. u: Bolčić, S. ur. 2002: 181-211.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ Videti: Tomanović, S. u: Milić, A. ur. 2004: 347-348.

¹⁷ Videti: Tomanović, S. u: Bolčić, S. ur. 2002: 211-227, 259-260.

¹⁸ Videti: Blagojević, M. 2006.

¹⁹ Videti: Nacionalni akcioni plan za poboljšavanje pozicije žena i promovisanje jednakosti među polovima 2007-2010 (http://www.awin.org.zu/NAP/pdf/nap_final_translation.pdf).

plaćen posao, dok je samo 56,9% žena zaposleno a 48,6% ima jedan plaćen posao. Stopa zaposlenosti raste s godinama starosti, odnosno, najmanje je zaposlen segment mlađih osoba u uzorku (20 do 29 godina): nezaposlenih muškaraca je 41,1%, a nezaposlenih žena 48,6%.

Među tim mladim muškarcima i ženama samo 69,8% muškaraca i 62,8% žena imaju posao koji odgovara njihovim kvalifikacijama. U okviru sveukupnog broja zaposlenih ispitanika, 59,8% muškaraca i ne više od 44,3% žena imaju posao koji odgovara njihovom umeću.

Mogućnost napredovanja na poslu veća je u slučajevima višeg obrazovnog nivoa, ali posebno za muškarce. Među muškarcima i ženama istog nivoa obrazovanja 51 % muškaraca i samo 41,7 % žena veruju u mogućnost napredovanja na poslu.

Kada je reč o poziciji na tržištu rada, privatnoj svojini, registrovanim privatnim firmama i porodičnom nasleđu, postoji upadljiva razlika u korist muškaraca: 50% muškaraca i 14% žena imaju svoja kola, 6% muškaraca i 2% žena imaju drugi stambeni prostor, 18% muškaraca i 5% žena imaju nekretnine, 27% muškaraca i 8% žena imaju kuću, a stan ima 22% muškaraca i 10% žena.

Masovna nezaposlenost mladih ljudi, posebno žena, uz sve prethodno navedene pokazatelje koji se odnose na rad i privatnu svojinu, prikaz su jedne dosta nepovoljne slike nejednakosti među polovima i raspoloživih mogućnosti izgradnje antipatrijarhalnih porodičnih struktura.

Patrijarhalni model je primetan u stavu o stepenu odgovornosti u privatnoj sferi, partnerskim odnosima i roditeljstvu. I muškarci i žene smatraju da muškarci imaju „važniji posao“ nego žene; da muškarci imaju veći doprinos u rešavanju stambenih problema, u obezbeđivanju porodičnog budžeta i donošenju važnih odluka, da imaju veći autoritet nad decom.

Ipak, vidljive su velike promene u obrascu podele odgovornosti, jer visoki procenat muškaraca i žena izjavljuje da „zajedno“ donose odluke o ključnim pitanjima, kao što su velike investicije.

Što se tiče nasilja u porodici, i muškarci i žene u 40% slučajeva kažu da u porodicama njihovih roditelja nije bilo nasilja. Na pitanje o vlastitoj porodici, 85% muškaraca i 78,8% žena odgovara da postoji manje nasilja nego što je bilo u njihovim porodicama porekla.

Spremnost žrtvovanja za decu je istaknuta kako kod muškaraca tako i kod žena (73% kod prvih i 80% kod drugih). U isto vreme, u Srbiji još uvek postoji fizičko kažnjavanje dece: samo 45,8% žena i 47,5% muškaraca kaže da nikada nisu tukli svoju decu. Ovi podaci jasno pokazuju da je na delu patrijarhalni model odnosa, koji decu tretira kao podređene, da je pokazivanje ljubavi i strpljenja povezano s očekivanom poslušnošću, a da je rasprostranjeno tradicionalističko uverenje da se neposlušnost mora kazniti. Iz perspektive demokratizacije porodične strukture i antiautoritarnog modela vaspitanja, kao i sa stanovišta razvoja civilnog društva, ovi podaci su negativni.

U poslednjih pet godina je socijalna mreža kod muškaraca postala šira dok se po istom pitanju kod žena dogodilo upravo suprotno (iako su ženske osobe u uzorku proporcionalno mlađe). To samo govori da žene nemaju dovoljno slobodnog vremena, energije i kapaciteta za javne aktivnosti i kreiranje mreže socijalnih kontakata i odnosa van uskih porodičnih i rodbinskih okvira.

Kada je u pitanju socijalni aktivizam, manje od 5% žena i gotovo 20% muškaraca je angažovano u lokalnim zajednicama, 15% žena i 21% muškaraca učestvuje u dobrovoljnom radu, 17% žena i 28% muškaraca učestvuje u građanskim protestima, 5% žena i 6% muškaraca u sektoru NVO, dok su 8% žena i 22%

muškaraca članovi političkih partija. To znači da su u javnom životu muškarci mnogo aktivniji od žena, pogotovo kada je reč o političkim partijama i lokalnim zajednicama.

Niske vrednosti pokazatelja vezanih za socijalni i politički aktivizam ukazuju na male socijalne resurse za participatornu demokratiju, posebno među ženama; a to su nepovoljni indikatori za razvoj civilnog društva.

Ukratko, ovo empirijsko istraživanje – s komparativnim pristupom sa stanovišta rodnih odnosa – ubedljivo pokazuje da u privatnom i javnom životu postoji generalna dominacija patrijarhalnog modela, ali isto tako ukazuje na izvestan pomak u pravcu jednakosti među polovima.

Civilno društvo i feministički pokret u savremenoj Srbiji

Bivša Jugoslavija je u periodu između 1960-ih i 1990-ih bila relativno otvorena prema Zapadu i u njoj se odigravao prilično snažan proces modernizacije na polju ekonomije, kulture, porodice i obrazovanja. Sledstveno takvom procesu i uticajima, pojavili su se prvi elementi civilnog društva (tzv. potinuto civilno društvo),²⁰ posebno u najrazvijenijim delovima zemlje, na prvom mestu u Sloveniji, a delimično i u Hrvatskoj i Srbiji. Diskurs i praksa civilnog društva proširili su se po celoj zemlji, izvan i uprkos republičkim granicama, kao sredstvo za borbu protiv autoritarnog komunističkog (titoističkog i post-titoističkog) režima. Ipak, u vreme raspada Jugoslavije došlo je do diferencijacije, prestrojavanja i kontekstualnog redefinisavanja jezika civilnog društva i njegovih protagonista ili, u pravcu independetističkih i etnonacionalističkih pokreta ili, u pravcu antiratnih i drugih građanskih pokreta i nevladinih organizacija.

Puno je vremena trebalo da civilno društvo u Srbiji, kome je protivteža i pretnja bio etnonacionalistički populizam, poprimi veće razmere. Posle čitave decenije neprekidne borbe od kraja 90ih, ono je umnogome preraslo u odlučujuću snagu društvenog pritiska na režim (i podeljenu opoziciju), i to naročito nakon protesta 1996/1997. Korak po korak, ono je sazrelo do mogućnosti da u velikoj meri doprinese konačnom padu režima u decembru 2000, kombinujući demokratske metode politike u užem smislu (izbori) sa nenasilnim građanskim protestima kao izrazima demokratske politike u širem smislu.

Feminističke grupe i nevladine organizacije su spadale među najrazvijenije i najaktivnije društvene pokrete u bivšoj Jugoslaviji. One su zadržale međusobne veze na prostorima bivše Jugoslavije uprkos ratovima i krvavom raspadu zajedničke zemlje i zajednički su agitovale protiv ratova i etnonacionalističkih politika u regionu.²¹

²⁰ Videti: Pavlović, V. Izdd. 1996.

²¹ Između 1975. i 1979. godine u Beogradu su počele prve javne diskusije i predavanja na temu odnosa među polovima; prva međunarodna feministička konferencija u komunističkom svetu održana je u Beogradu 1978; tokom 1980-ih je došlo do nekoliko okupljanja jugoslovenskih feministkinja u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu; 1990ih su otvorene SOS linije za žene i decu žrtve nasilja; 1992. su različite feminističke organizacije uzele učešće u antiratnim aktivnostima gradeći mrežu i mostove solidarnosti sa ženama u drugim jugoslovenskim republikama i ratnim zonama; 1993. godine, sa razbuktavanjem rata u Bosni počele su da funkcionišu SOS linije sa ženama koje su bile žrtve silovanja tokom rata; 1994. je u Zagrebu otvorena e-mail mreža ZaMir koja je bila jedino sredstvo komunikacije među mirovnim aktivistima i organizacijama tokom rata na prostorima bivše Jugoslavije (videti: Blagojević, M. 2007).

Međunarodna mreža Žene u crnom je takođe veoma aktivna, kao i mreža Ženska mirovna mreža (koalicija između kosovske Ženske mreže i mreže Žene u Crnom-Srbija). U julu 2006. je osnovan *Ženski regionalni lobi za mir, bezbednost i pravdu u jugoistočnoj Evropi*. Sačinjavale su ga aktivistkinje iz civilnog društva i demokratskih partija regiona Balkana (Albanija, BiH, Crna Gora, Hrvatska, Kosovo, Makedonija, i Srbija; videti: Žene u crnom ur. 2007).

Ženske inicijative i organizacije su u Srbiji intenzivno i u velikom broju prisutne od 1970-ih godina do danas.²² One sve vreme rade na podizanju svesti i rodne senzitivnosti, ali i na promovisanju antiratne kulture i kulture ljudskih prava. Danas su aktivne u oblasti ženskih ljudskih prava, učešća žena u politici, po pitanju nasilja u porodici i zloupotrebe dece; inicijatori su višestrukih javnih kampanja za otkrivanje i javno suprotstavljanje nasilju u porodici i prema ženama i deci, kao i za suprotstavljanje ovom nasilju kroz zajedničke napore policije, društvenih i državnih službi i predstavnika pravosuđa. Neke feminističke organizacije su usredsređene na edukaciju i istraživanje rodne senzitivnosti u raznim poljima društvene prakse i teorije. Feministička organizacija Žene u crnom, koja je veoma čvrsto umrežena i regionalno i internacionalno, od početka ratova 1990-ih je u Srbiji i u regionu aktivna protiv rata, etnonacionalizma, militarizma, kao u borbi za ostvarenja tranzicione pravde.²³

Feminističke organizacije, posebno Žene u crnom, često sarađuju s najuticajnijim nevladinim organizacijama drugačije proflisanosti, u težnji da se bore protiv zatvaranja očiju javnosti pred ratnim zločinima (na primer pred pitanjem genocida u Srebrenici), protiv nacističkih i fašističkih aktivnosti ekstremne desnice. Takozvana grupa G8 je kolacija osam najuticajnijih nevladinih organizacija (Beogradski krug, Centar za kulturnu dekontaminaciju, Građanska inicijativa, Humanitarni pravni centar, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Inicijativa mladih za ljudska prava, Komitet pravnika za ljudska prava i Žene u crnom), koja je formirana 2005. godine. Ova koalicija se u najvećoj meri fokusira na određivanje odgovornosti Miloševićevog režima za rat i ratne zločine²⁴, ali i na tranzicionu pravdu, vladavinu prava i demokratiju.

U Srbiji se pojavljuju udruženja građana i inicijative sa antiemancipatorskim idejama generalno uyev, a i po pitanju rodnih odnosa. Stopa nataliteta koja je u opadanju, a među najnižim je u Evropi, predstavlja jak stimulans za ekstremno desničarske grupe i udruženja, kao i za klerikalne kampanje²⁵ protiv ženskih prava na reprodukciju i, uopšteno, protiv jednakosti među polovima i demokratizacije porodičnih struktura.

Na primer, nevladina organizacija nazvana *Opstanak – Borba protiv "Bele kuge"*, okrivljuje žene za ubijanje nerođene dece. Interesantno je da ovu NVO predvodi penzionisani profesor Pravnog fakulteta iz predmeta Porodično pravo, koji je istovremeno i pesnik. U vreme real-socijalizma bio je akademski radnik dobro poznat po upornom zalaganju za napredne mere socijalne politike, koje su išle u prilog zaštite

²² U Beogradu je 1979/80. osnovana prva feministička istraživačka grupa, Žene i društvo; 1990. Beogradski ženski lobi; 1990. se na kratko pojavila Ženska partija; 1991. je organizovana osnivačka skupština Ženskog parlamenta iz senke; 1992. je NVO Žene i društvo otvorila Centar za ženske studije; 1993. su Ženske studije zvanično uvedene u akademski nastavni plan; 1994. je osnovana feministička izdavačka kuća "94", koja je pokrenula nekoliko feminističkih časopisa: *Ženska sveska*, *Ženske studije i ProFemina*; iste godine su osnovani Incest trauma centar i Ženska mreža; 1996. je otvoreno prvo sklonište za ženske izbeglice; 1997. su u Novom Sadu i Nišu otvoreni novi Centri za ženske studije; 1999. je osnovan Glas razlike – Grupa za promociju ženskih političkih prava (videti: Blagojević, M. 2007).

Tokom poslednjih pet godina otvoreno je mnogo novih SOS crvenih linija, skloništa i sigurnih kuća. Postojeće feminističke grupe, mreže i NVO su inicirale i podržale opsežne medijske kampanje protiv nasilja u porodici i seksualnog zlostavljanja.

²³ Videti: Žene u crnom ur. 2007; Žene u crnom ur. 2006b.

²⁴ *Deklaracija o Srebrenici* iz juna 2005. je najvažnija inicijativa G8.

²⁵ Videti: Žene u crnom ur. 2006.

žena i povećanog nataliteta. On danas zloupotrebljava „poeziju“ i za svoju NVO komponuje ovakve slogane:

"Zašto si ti, draga majko,

Ubila toliko slavnih velikih ljudi;

Umesto njih iz tvog krila

Nikla je suva grana." (Videti: www.opstanak.org.yu)²⁶

Retrogradne procese u oblasti odnosa među polovima podržava i Srpska pravoslavna crkva (SPC). Drastični porast religioznosti²⁷ (u zamenu za komunističku ideologiju) od 1990-ih i dalje, pratilo je sve vidljivije prisustvo religioznih rituala u privatnom i javnom životu. Veronauka je uvedena u osnovne škole 2002. SPC ima sve veći uticaj na državnu politiku, obrazovanje, kulturne obrasce i društveni život. Ovakav svoj veliki uticaj, SPC koristi za afirmaciju tradicionalnih uloga polova i porodičnih struktura; za promovisanje kolektivističkih, etnonacionalističkih, militarističkih vrednosti i antimodernog načina života; za predlaganje modela obrazovanja koji se zasnivaju na religiji i nekritičnoj poslušnosti; za suprotstavljanje emancipatorskim tendencijama u zaštiti ljudskih prava – uključujući regulativu prava na abortus, seksualne tolerancije, kao i borbe protiv seksualnog nasilja i nasilja u porodici.

Međutim, na delu je i sve snažnija opozicija ovim ekstremno desničarskim napadima na jednakost među polovima i demokratizaciju porodičnog života. Feministički pokreti i žene, generalno, oštro reaguju kada su njihova već ostvarena prava na kontrolu rađanja i na abortus, ugrožena.²⁸

Žene u crnom su započele javnu kampanju protiv klerikalizacije srpske države i društva i 2006. je osnovana takozvana Koalicija za sekularnu državu kao vid saradnje ženskih udruženja i nevladinih organizacija koje nisu specifično feminističke. Koalicija je objavila brošuru s citatima pisanih i usmenih saopštenja najviših predstavnika SPC. Evo nekih navoda Patrijarha Pavla i drugih najviših zvaničnika Crkve: „Pokrivanje glave bio je simbol poslušnosti žena mužu i crkvi; to je znak vlasti muškaraca nad ženama, to je princip uzvišenosti i časti“; „Nalažući ženama kao obavezu, bez obzira na sve loše osobine muža, da bude poslušna i da mu čini ustupke, hrišćanstvo vidi u tome sredstvo za ukorenjivanje mira u bračnim odnosima i ponovno uspostavljanje bračne sreće“; „Veliki pesnici među ženama mogu se na prste obrojati, i to uzimajući u obzir čitavu ljudsku istoriju“; „Crkva smatra da je svaki odnos između muškarca i žene izvan braka blud.“; „Feministkinje su za ubijanje nerođene dece. Na sreću, one nemaju nikakve veze sa bićem srpskog naroda.“; „Ateizam je krivac za ratove i osiromašenje i moralni sunovrat.“; „Mnoge majke, koje nisu želele da imaju više od jednog deteta, danas čupaju kose i gorko ridaju nad izgubljenim sinovima u ovim ratnim sukobima, proklinjući često Boga i ljude, ali pri tom zaboravljajući da optuže sebe što nisu rodile još dece da im ostanu kao uteha.“²⁹

²⁶ Videti: www.opstanak.org.yu

²⁷ Prema nacionalnom cenzusu je 1991. bilo samo 8,5% "ubeđenih vernika", dok je 2002. 99% srpske populacije izjavilo da su religiozni. (Videti: *Nacionalni census* 1991, i 2002, Zavod za statistiku Srbije. Videti takođe: S. Marković, Srpska pravoslavna crkva i država: Klerikalizacija i cezaropapizam, www.nspm.org.yu/Debate/2005_CP_slmarkovic_klerika.htm).

²⁸ Nacrt zakona koji je ozbiljno ugraničavao ženska prava na abortus je 1995. bio na zakonodavnom programu. Feminističke grupe su organizovale javno potpisivanje peticije protiv usvajanja ovog zakona i potpisale su je desetine hiljada žena u Beogradu i drugim gradovima. Peticija je uspela i nacrt je povučen.

²⁹ Videti: Koalicija za sekularnu državu ur. 2007.

Feminističke grupe, intelektualke i aktivistkinje civilnog društva pokrenule su različite javne kampanje i inicijative za promociju rodne jednakosti u javnom govoru, u školskim udžbenicima³⁰, medijima³¹, političkim partijama³², u državnim političkim dokumentima i u pravnom sistemu.

Što se tiče državne politike, pravnih i političkih dokumenata, u periodu između 2000. i 2007. je došlo do izvesnog napretka u pokušajima usaglašavanja s pravnim i institucionalnim standardima EU. Sledi pregled³³ najrelevantnijih yakonskih akata i institucionalnih rešenja po pitanju jednakosti među polovima: 2001. je usvojen novi *Zakon o radu* kojim se reguliše jednaka plata, zaštita ličnog integriteta i bolovanje zbog nege dece (koje je uvedeno kao dopuna uz porođajno odsustvo); 2002. – osnovan je vojvođanski *Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i jednakost među polovima* kao prvi institucionalni mehanizam u Srbiji koji se bavi jednakošću među polovima; *Akt o pokrajinskom ombudsmanu* (jedan od 5 zamenika-Ombudsmana je zamenik za pitanja jednakosti među polovima), donela je Pokrajinska skupština Vojvodine; *Krivični zakonik* je izmenjen tako da sankcioniše nasilje u kući i neplaćanje alimentacije samohranim majkama; u novom *Zakoniku*, silovanje u braku se takođe smatra krivičnim delom; 2003. je *Krivični zakonik* izmenjen i obuhvata nova krivična dela: seksualno zlostavljanje i trgovinu ljudima; srpska Vlada je u oktobru 2003. usvojila *Strategiju o smanjenju siromaštva* koja se takođe bavi siromaštvom iz aspekta polova; 2004. je osnovano inter-ministarsko telo, *Savet za jednakost među polovima*; 2004. je u Skupštini Srbije konačno osnovan *Skupštinski odbor za jednakost među polovima*; nova Vlada je konstituisala *Savet za jednakost među polovima*, koji je doneo *Nacionalni akcioni plan* za unapređenje pozicije žena i promociju jednakosti među polovima; 2005. je donet novi *Zakon o radu*, koji unosi članove koji su protiv diskriminacije i seksualnog zlostavljanja; dodatno, unapređena je definicija o jednakoj plati za jednak rad; 2007. je donet Konačni nacrt *Zakona o jednakosti među polovima*, koji treba da uđe u skupštinsku proceduru za usvajanje.

Ovom pregledu možemo dodati izmene u *Zakonu o porodici*, koje su objavljene 2005, a uvode građansko-pravnu zaštitu od nasilja u porodici; ove promene su komplementarne promenama u novom *Krivičnom zakoniku* kojima se uvodi krivično delo „nasilje u porodici”.³⁴

Kada govorimo o ženama i ženskim aktivnostima u Srbiji, treba imati u vidu da žene predvode i aktivno učestvuju u najistaknutijim NVO u Srbiji, koji se bore protiv etnonacionalizma, a za zaštitu ljudskih prava, za afirmaciju demokratskih reformi i demokratsku političku kulturu. Na čelu nekih od najuticajnijih NVO, kao što su - Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Centar za kulturnu dekontaminaciju,

³⁰ Feministički opredeljene akademske radnice, istoričarke i lingvistkinje vrše kritičko ispitivanje udžbenika; videti, na primer, D. Stojanović, *Konstrukcija prošlosti – Slučaj udžbenika iz istorije*, u: *Žene za mir, op. cit.*

³¹ Na primer, pre nekoliko godina je dnevni list *Blic* započeo javnu kampanju za izbor 100 najprestižnijih žena, kao i to da se među njima napravi izbor za “Žensku vladu u senci”. Ova vlada funkcioniše tako što se, u *Blicu*, kontinuirano oglašavaju mišljenja “ministarki iz senke” o važnim političkim i ekonomskim temama.

³² Sve političke partije se deklarativno zalažu za kvotu od 30% ženskih političkih predstavnika; međutim, posle januarskih parlamentarnih izbora 2006. samo je 20,4% žena izabrano u Skupštinu, a samo je jedna partija (G17) imala preko 30% članica. U tadašnjoj srpskoj Vladi žene zauzimaju 4 (od 23) ministarska mesta. Nakon vanrednih parlamentarnih izbora, održanih maja 2008. godine, 21.6 % žena je izabrano u Parlament, a u novu Vladu Srbije izabrano je 5 žena za ministarke (od ukupno 22 ministarska mesta), i plus 4 pomoćnice ministara.

³³ Videti: Blagojević, M. 2007.

³⁴ Videti: Draškić, M. 2007: 61

Komitet pravnika za ljudska prava - YUCOM, Fond za humanitarno pravo – nalaze se žene. Ove žene su pokazale istinsku snagu u svojoj borbi za ljudska prava i vladavinu prava, a posebno za tranzicionu pravdu. Njih lično i njihove NVO često je napadala i napada ekstremna desnica. Političke partije krajnje desnice i njihovi simpatizeri su nazivali i nazivaju poznate žene iz nekih od ovih organizacija „vešticama“ i drugim pogrdnim imenima, jer su one prve javno progovorile o ratnim zločinima i ratnim zločincima, znacima fašizma i povреди ljudskih prava.

Opis aktivizma žena unutar feminističkih grupa i u ukupnom nevladinom sektoru, pokazuje visok stepen političke participacije žena u oblasti civilnog društva, a isto tako ocrta pozitivne perspektive promovisanja rodne senzitivnosti unutar civilnog društva.

Zaključak – Porodične strukture i perspektive civilnog društva u Srbiji posle 2000. godine

Srbija je primer kako regresivni tokovi repatrijarhalizacije, retradicionalizacije i klerikalizacije mogu da uspore proces emancipacije u porodici i odnosima među polovima, kao i u razvoju civilnog društva. Ovi negativni trendovi rade protiv razvoja autonomne ličnosti u porodičnom životu, protiv stvaranja demokratske porodice i neautoritarnih porodičnih i rodni odnosa.

Ipak, emancipatorski potencijali – iako potisnuti – još uvek postoje. Samosvest koju su žene postigle između 1960-ih i 1990-ih – zahvaljujući masovnom obrazovanju, masovnom ulasku na tržište rada i velikoj socijalnoj sigurnosti (koja se zasnivala na dobro razvijenom socijalnom zakonodavstvu, koje je čak pružalo više zaštite za žene i decu nego u zapadnim državama blagostanja), ne bi trebalo da se smatra nečim što je potpuno izgubljeno tokom dugačkog perioda razaranja društva i sistema vrednosti.

Žene su proporcionalno veoma prisutne u višem obrazovanju i u važnim profesijama kao što su medicina, inženjering, pravo, obrazovni sistem uopšte uzev, a i na univerzitetu.

Žene su bile srazmerno jednako kao muškarci aktivne tokom studentskih i građanskih protesta 1990-ih i imale su istaknutu ulogu u obaranju Miloševićevog autoritarnog režima 2000.³⁵

Žene su podjednako prisutne ili čak i više od muškaraca u nevladinom sektoru, a odnosi moći između muškaraca i žena su mnogo više izbalansirani na polju civilnog društva nego na polju politike, ekonomije i drugih javnih domena; nejednakost među polovima manje prevladava u građanskim pokretima i NVO nego u drugim institucijama i organizacijama javnog života.³⁶

³⁵ Videti: Lazić, M. ur. 1999.

³⁶ Postoji dokaz o nedostatku rodne senzitivnosti i demokratske političke kulture čak i među aktivistkinjama u demokratskim političkim partijama: NVO *Žene u crnom* je nedavno izradila studiju pod naslovom: *Žene, bezbednost, reproduktivna prava i tranziciona pravda*. Cilj je bio da se ispituju izjave i vrednosne orijentacije politički aktivnih žena (demokratska ženska politička elita) u vezi s njihovim poznavanjem rezolucije 1325 Saveta bezbednosti³⁶, posebno vezano za pitanje ženske bezbednosti, reproduktivnih prava i tranzicione pravde. Istraživanje je pokazalo veoma slabo znanje ovih političkih aktivistkinja natprosečnog obrazovanja o pitanjima tranzicione pravde i rezolucije 1325 (70% čak nije čulo o tome). Istraživanje je takođe pokazalo izuzetno nizak nivo političke kulture među ženama koje su aktivne u demokratskim partijama (nekritičko prihvatanje zvaničnih stavova njihovih partija, velika sumnja u sektor NVO, negativan stav prema organizaciji *Žene u crnom* i njenim feminističkim i antiratnim stavovima); zatim, njihovo slabo interesovanje za pitanja ženskih ljudskih prava i veoma nisku svest o smislu i značaju tranzicione pravde (videti: *Žene u crnom* ur.. 2007b: 69-92).

Akteri civilnog društva, feminističke grupe i individualne intelektualke ulažu velike napore i imaju značajan uticaj na promenu patrijarhalnog modela u javnom govoru, u medijima, političkom životu, državnoj politici i pravnoj regulativi. One nesumnjivo doprinose postepenom širenju antipatrijarhalnih vrednosti i njihovoj primeni u privatnom i javnom životu. Pored toga, zvanična državna politika teži evropskim integracijama i, utoliko, doprinosi artikulisanju rodne senzitivnosti unutar javnog diskursa i zvaničnih državnih dokumenata. Naravno, sve ove promene u korist rodne jednakosti u javnom polju imaju pozitivan uticaj i na odnose u porodici.

Ako se demokratske političke reforme i ekonomski napredak nastave i ako se proces prijema u Evropsku Uniju završi u bliskoj budućnosti, emancipatorski potencijali u porodičnim strukturama i u razvoju civilnog društva, kao i u njihovom međusobnom odnosu, dobiće ključni stimulans, a rodni odnosi će krenuti na suštinski i dalekosežan način putem napretka, a nasuprot trendovima repatrijarhalizacije, retradicionalizacije i klerikalizacije.

LITERATURA:

- Blagojević, M. 1997. *Roditeljstvo i natalitet – Srbija 90-ih*, Beograd: ISI FF.
- Blagojević, M. ur. 2002. *Mapiranje mizoginije u Srbiji: Diskurs i praksa*, Beograd: AŽIN
- Blagojević, M. 2006. *Polni barometer u Srbiji 2006*, AWIN, Beograd.
- Blagojević, M. 2007. Regionalna saradnja na polju jednakosti među polovima, Altera – Centar za istraživanje o polovima i etničkim pitanjima (website).
- Bobić, M. 2003. *Brak i/ili partnerski odnos – Demografska i sociološka studija*, Beograd: ISI FF
- Bolčić, S. ur. 2002. *Društvene promene u svakodnevnom životu: Srbija početkom 90-ih*, Beograd: ISI FF (2. izd.).
- Bolčić, S. and Milić, A. ur. 2002. *Srbija i kraj milenijuma. Destrukcija društva, Društvene promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF.
- Koalicija za svetovnu državu ur. 2007. *Šta bi svaki građanin i građanka trebalo da znaju o Srpskoj pravoslavnoj crkvi*.
- Draškić, M. 2007. *Zakon o porodici i dečja prava*, Beograd.
- Lazić, M. ur. 1994. *Destrukcija društva*, Beograd.
- Lazić, M. ur. 1999. *Beogradski protesti*, Budimpešta: CEU Press.
- Milić, A. ur. 2004. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa. Svakodnevni život u Srbiji na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF
- Pavlović, V. ur. 1995. *Prigušeno civilno društvo*, Belgrade: EKOcentar.
- Vujadinović, D. Svakodnevni život i civilno društvo, u: Pavlović, V. ur. 1995, 303-328.
- Žene u crnom, ur. 2006. *Upozoravajući znaci fundamentalizma: Feministički odgovori*, Beograd.
- Žene u crnom ur. 2006b. *Žene za mir*, Beograd.
- Žene u crnom ur. 2007. *Uvek neposlušan*, Beograd.
- Žene u crnom ur. 2007b. *Od tradicionalnog do feminističkog koncepta bezbednostii - Rezolucija 1325*, Beograd.
-